

В43

2204

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

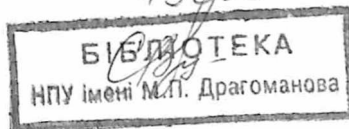
ВІЗЕР СВІТЛАНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 94 (477) "1596/1686" : 2

РОЛЬ ПРАВОСЛАВНОЇ ТА УНІАТСЬКОЇ ЦЕРКОВ У
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ
В УКРАЇНІ У 1596 – 1686 рр.

07.00.01 – Історія України

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова

Київ - 2004

100310099

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії України Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор
Борисенко Володимир Йосипович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, завідувач кафедри історії
України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Щербак Віталій Олексійович,
Національний університет „Києво-Могилянська
академія”, декан факультету гуманітарних наук;

кандидат історичних наук
Дзюба Олена Миколаївна,
Інститут історії НАН України, старший науковий
співробітник відділу історії України середніх віків.

Провідна установа Київський національний університет імені Тараса
Шевченка, історичний факультет,
Кабінет Міністрів України, м. Київ.

Захист відбудеться “01” травня 2004 р. о 15³⁰ на засіданні
спеціалізованої вченої ради К 26.053.02 у Національному педагогічному
університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного
університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “30” серпня 2004 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Стоян Т.А.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Вступ. Актуальність теми дослідження. XVII ст. стало важливим етапом в історії творення української національної держави. Тогочасний державотворчий процес в Україні був тісно пов'язаний з конфесійним розвитком, оскільки національно-релігійне життя було однією з головних складових частин і ознак національно-визвольних змагань. Вивчення цієї проблеми дає можливість багато в чому зрозуміти подальшу логіку розвитку української державності, її культурного, конфесійного та суспільно-політичного життя.

Питання про роль церков в історії України, їх місце в суспільно-політичному житті держави в наш час набуває особливого значення. У вітчизняній історичній науці формується нова концепція історії України, переосмислюється місце церковних інституцій в державотворчих процесах, що й зумовлює наукову значущість та актуальність теми дослідження.

В результаті відродження національної церкви на початку 90-х років XX ст. в Україні офіційно зареєстровано декілька церков східного обряду віросповідання, що спричинило складні міжконфесійні відносини в сучасному суспільстві та викликало певну напруженість в громадському житті країни. Тому для досягнення міжконфесійної злагоди й співробітництва доцільно використати історичний досвід національно-релігійних рухів в Україні, взаємовідносин різних церков у XVII ст.

Зв'язок теми дисертації з науковими програмами, планами, темами установи. Дисертація виконувалась в руслі наукової тематики кафедри історії України історичного факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова "Актуальні проблеми історії України". Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова 25 лютого 1999 р., протокол №7.

Об'єктом дослідження є національно-конфесійне життя в Україні наприкінці XVI – в першій половині 80-х років XVII ст.

Предметом дисертаційного дослідження є роль українських православної та уніатської церков у національно-визвольних процесах в Україні 1596 – 1686 рр.

Територіальні межі дослідження охоплюють землі України, які напередодні 1596 р. входили до складу Речі Посполитої.

Хронологічні рамки дослідження обмежуються 1596–1686 рр. Нижній хронологічний рубіж обумовлений часом створення української уніатської церкви та виникнення нової церковно-релігійної ситуації в Україні після Берестейської унії 1596 р. Верхня межа дослідження пов'язана з підпорядкуванням української православної церкви Московському патріархату та втратою нею незалежності. З метою глибшого дослідження передумов та наслідків означених історичних подій, що вплинули на розвиток церковного життя в Україні, залучаються відповідні матеріали у дещо ширших хронологічних межах.

Мета даної дисертаційної роботи – на основі комплексного аналізу, узагальнення і критичного переосмислення всіх доступних опублікованих та архівних матеріалів визначити роль української православної і української уніатської церков у національно-визвольних змаганнях наприкінці XVI – в першій половині 80-х років XVII ст. в Україні. Для досягнення поставленої мети ставляться такі основні завдання:

- з'ясувати стан наукової розробки теми та джерельної бази дослідження;
- проаналізувати вплив нової церковно-релігійної ситуації, що виникла в результаті укладення Берестейської унії, на суспільно-політичне життя в Україні;
- сформулювати основні підстави обґрунтування права української православної церкви на незалежність, встановити співвідношення конфесійного і етнічного в свідомості уніатських діячів;
- показати вплив православного духовенства на розгортання національно-визвольного руху в Україні першої половини XVII ст. та визначити ставлення уніатського духовенства до українського козацтва;
- розкрити основний зміст міжконфесійного протистояння в Україні в перші десятиліття XVII ст., виявити визначальні вектори розвитку національно-релігійного руху в Україні після висвячення православної ієрархії 1620 р.;
- визначити місце православної і уніатської церков та їх духовенства в Українській державі часів Б. Хмельницького;
- з'ясувати характер та значення діяльності українських церковних діячів у державно-політичних процесах в Україні у період 1657-1686 рр.

Методологічна база роботи ґрунтується на основі принципів історизму та об'єктивності. При написанні дисертаційного дослідження використовувались як загальнонаукові методи: логічного аналізу, класифікації та систематизації, узагальнення, статистичний, так і спеціальні: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, емпіричний, толерантності.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в постановці та першій комплексній розробці актуальної та важливої проблеми, яка досі не отримала всебічного та об'єктивного висвітлення в історичній науці. На основі широко масиву джерел обґрунтовано тезу про те, що Берестейська унія започаткувала активізацію процесу формування національної самосвідомості українців як православної, так і уніатської конфесій, вперше сформульовано основні засади ідеологічного протистояння в національно-релігійному русі наприкінці XVI – в першій половині XVII ст. Визначено ступінь впливу духовенства на діяльність українського козацтва, доведено, що міжконфесійні проблеми кінця XVI – першої половини XVII ст. були однією з головних складових частин національно-визвольного руху в Україні. В роботі комплексно проаналізовано місце православного духовенства в формуванні державних структур Української гетьманської держави, вперше визначено характер стосунків між гетьманським урядом і уніатською церквою. З'ясовано, що діяльність

частини православного духовенства не завжди відповідала інтересам незалежності Української держави, а посилення позицій уніатської митрополії на Правобережній Україні в другій половині XVII ст. стало однією з причин поразки національно-визвольного руху в цьому регіоні.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її ідеї, теоретичні положення, висновки та фактичний матеріал будуть корисними при написанні узагальнюючих праць з історії України чи монографічних досліджень з церковно-релігійної тематики, у процесі викладання нормативних та спеціальних курсів, семінарських занять з вітчизняної історії та релігієзнавства, у виховній роботі з учнями та вузівською молоддю. Результати дослідження сприятимуть збагаченню досвіду при розбудові незалежної Української держави та вирішенні міжконфесійної проблеми в сучасному суспільстві.

Апробація основних положень дисертації здійснювалась у формі виступів на всеукраїнській конференції “Роль академічної науки у підготовці вчителів історії” (К., квітень 2000 р.), міжнародній науково-практичній конференції “Психолого-педагогічні проблеми підготовки вчительських кадрів в умовах трансформації суспільства” (К., жовтень 2000 р.), всеукраїнській конференції “Формування міжетнічної і міжконфесійної толерантності засобами суспільних дисциплін” (К., грудень 2002 р.), всеукраїнській науковій конференції “Теоретична спадщина М. Міхновського і Д. Донцова в контексті українського державотворення” (Мелітополь, вересень 2003 р.). З тематики дисертації робились доповіді на щорічних звітних науково-практичних конференціях НПУ імені М. П. Драгоманова в 2000, 2001, 2002, 2003 рр. Зміст дисертації обговорювався та частково впроваджувався в навчальний процес на кафедрі історії України історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Публікації. Основні положення дисертації знайшли своє відображення у 7 публікаціях, 6 з яких є науковими статтями у фахових виданнях.

Структура дисертації обумовлена логікою розкриття теми, специфікою поставлених мети і завдань та характером дослідження. Дисертація складається з вступу, п'яти розділів (11 параграфів), висновків та списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації становить 244 сторінки, в тому числі основний текст – 212 сторінок, список використаних джерел та літератури – 32 сторінки (356 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У першому розділі дисертації “**Стан наукової розробки та джерельної бази проблеми**” аналізується історіографічна традиція та характеризуються джерела з історії української православної та української уніатської церков кінця XVI – першої половини 80-х років XVII ст.

Вітчизняна історіографія з даної проблеми була започаткована ще в часи козацького літописання (XVII–XVIII ст.). В другій половині XIX ст. ряд українських

вчених, зокрема М. Костомаров, О. Левицький, В. Антонович намагались об'єктивно дослідити причини та наслідки Берестейської унії. Вони вважали, що українська православна церква наприкінці XVI ст. переживала глибоку внутрішню кризу, внаслідок чого і була укладена унія з Римом¹. На думку М. Грушевського, наприкінці XVI – в перші десятиліття XVII ст. українська православна церква відігравала вирішальне значення в національному житті України. Однак вже після 1620 р. церковно-релігійний та політичний рухи пішли різними шляхами. Під час визвольної війни релігійний чинник вже не відігравав такої відчутної ролі, але спеціально постійно піднімався, щоб відвернути увагу від невирішених соціально-економічних питань².

Російська історіографія XIX – початку XX ст. розглядала українську православну церкву як частину російської православної церкви, яка на певному історичному етапі була відірвана від Москви. Тому приєднання Київської митрополії до Московського патріархату, за її постулатами, було цілком природним й логічним явищем, а Берестейська унія була здійснена руками єзуїтів і польського уряду, щоб перешкодити цьому. Вона впроваджувалась виключно насильницькими методами і викликала рішучий спротив місцевого населення Речі Посполитої. Історики Ф. Гумилевський, В.Ейнгорн, В. Ключевський, В. Харламович, М. Булгаков розглядали деякі аспекти релігійних проблем української православної церкви в контексті церковного життя в Російській імперії³. Українська уніатська церква взагалі не була предметом їх дослідження.

У радянську добу окремі дослідники побіжно розглядали роль церкви у суспільно-політичному житті і не могли дати їй об'єктивну оцінку в умовах панування атеїстичної ідеології. Унія трактувалась як примусово насаджена правлячими колами Речі Посполитої та католицьким духовенством і стала закономірним продовженням одвічної експансії католицизму, непримиренної боротьби православних з католиками, яка завдала великої шкоди українсько-

¹ Костомаров Н. Б. Хмельницький // Исторические монографии и исследования. – СПб.: Изд-во Кожанчикова, 1870. – Т.9. – 217 с.; Левицький О. Южнорусские архиереи в XVI-XVII вв. // Киевская старина. – 1882. – №1. – С.49-100; його ж. Внутрішній стан західно-руської церкви в Польсько-Литовській державі в кінці XVI ст. і унія // Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI-XVIII ст. – Л.: З друкарні Наукового товариства імені Т. Шевченка, 1900. – С.1-80; Антонович В. Стан Української православної церкви від половини XVII – до кінця XVIII ст. // Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI-XVIII ст. – С.81-154.

² Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII ст. – Дніпропетровськ: Дніпросоюз, 1919. – 248 с.; його ж. З історії релігійної думки на Україні. – Л.: З друкарні Наукового товариства імені Т. Шевченка, 1925. – 192 с.

³ Гумилевський Ф. История Русской Церкви: В пяти томах. – М.: Изд-во М. А. Ферапонтова, 1888. – Т.4. – 266 с.; Эйнгорн В. Сношение малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича // Очерки из истории Малороссии в XVII в. – М.: Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1889. – Т.1. – 1104 с.; Ключевський В. Западное влияние в России XVII в. – М.: Университетская типография, 1897; Харламович К. Западные православные школы XVI-начала XVII вв. – Казань, 1898; Булгаков М. История Русской Церкви: В двенадцати томах. – СПб.: Изд-во Кожанчикова, 1864-1910. – Т.10-11.

білоруському суспільству, оскільки переривались багатовікові зв'язки України, Білорусії і Росії. Уніатська церква однозначно оцінювалась як антиукраїнська, діяльність якої була спрямована на полонізацію та окатоличення місцевого населення, а національно-визвольний рух в Україні, та в його руслі й релігійні процеси, були підпорядковані єдиній меті – возз'єднанню українського народу з братнім російським.

В спектрі літератури радянського часу представляє інтерес праця вченого 20-х років В. Фаворського⁴. Особливої уваги заслуговує монографія І. Крип'якевича "Б.Хмельницький". Історик розглянув характер взаємовідносин між гетьманською адміністрацією та церковною владою, відзначаючи взаємовплив соціальної боротьби і політики гетьманського уряду на становище української православної церкви. Однак, він теж стверджував, що за релігійною формою приховувались соціальні й політичні прагнення, ненависть до гнобителів і прагнення визволитись з-під іноземного гніту. Питання щодо позиції та діяльності уніатського духовенства автором взагалі не піднімалось⁵. Дослідження питань матеріального забезпечення православних монастирів і відносин між церквами XVII ст. поглиблено в монографії та посібнику В. Борисенка⁶. Характеризуючи розвиток освіти в Україні другої половини XVI – першої половини XVII ст., О. Дзюба аналізує діяльність відомих церковних діячів М. Смотрицького, З.Копистенського, Й. Борецького⁷.

З часу проголошення незалежності в Україні почалося переосмислення української церковної історіографії. Відбулися наукові форуми, конференції, засідання круглих столів, де по-новому розглядались питання про роль української православної церкви в державотворчих процесах на українських землях, її соціально-економічна і культурно-освітня діяльність, а також робилась спроба дати адекватну оцінку Берестейській унії та новоствореній церкві⁸. З'явилося ряд нових наукових

⁴ Фаворський В. Церква та національний рух на Україні в XVI-XVII ст. – Харків, К.: Держвидав України, 1929. – 122 с.

⁵ Крип'якевич І. Б. Хмельницький. – К.: АН УРСР, Інститут суспільних наук, 1954. – 536 с.

⁶ Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К.: Наукова думка, 1986. – 263 с.; його ж. Курс української історії: З найдавніших часів до XX ст.: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1996. – 616 с.

⁷ Дзюба Е. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. Вторая половина XVI – первая половина XVII вв. – К.: Наукова думка, 1987. – 130 с.

⁸ Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку // Матеріали Республіканських історичних читань. – К., 1991. – 158 с.; Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку // Матеріали Всеукраїнських історичних читань. – К., Черкаси, 1994. – 200 с.; 2000. – В.7. – 360 с.; Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва. К., Дніпропетровськ, 13-17 травня 1991 р.: у 3-х вип. – К., 1993. – В.1. – 163 с.; В.2. – 171 с.; В.3. – 175 с.; Матеріали "Берестейських читань", Л., Івано-Франківськ, К., 1-6 жовтня 1994 р.; Л., Луцьк, К., 1-6 лютого 1995 р.; Л., К., Харків, 20-23 червня 1995 р.; Л., Луцьк, К., 2-6 жовтня 1995 р. – Л.: Інститут історії Церкви Львівської Богословської Академії, 1995. – 190 с.; 1996. – 198 с.; 1996. – 156 с.; 1997. – 185 с.; Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи // Матеріали I-го українсько-італійського симпозиуму. 13-16 вересня 1994 р. – К., Венеція: НАН України, фундація "Джорджо Чіні", 1996. – 600 с.

праць, автори яких намагались неупереджено відобразити церковно-релігійну ситуацію, що склалась в Україні після укладення Берестейської унії. Зокрема, однією із перших спроб створити цілісну працю з історії православної церкви XV – XIX ст. став трьохтомний навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів В.Ульяновського, О. Крижанівського та С. Плохія⁹.

Дослідженню історії Київської православної митрополії, її зв'язків з російськими духовенством і владними структурами та перепідпорядкування московському патріарху присвячена праця М. Харишина¹⁰. Місце української православної церкви в суспільно-політичному житті другої половини XVII ст. частково дослідила О. Шевченко¹¹. Проблемам економічного життя православної церкви в другій половині XVI – першій половині XVII ст. присвячена дисертація Н. Головатой¹². Сучасні праці С. Плохія зосереджені на питаннях політичної секуляризації українського суспільства в роки Національно-визвольної війни, обґрунтування релігійної легітиматії повстання проти законного монарха¹³. В. Щербак в окремому дослідженні проаналізував взаємовідносини православного духовенства з козацтвом в першій половині XVII ст.¹⁴. Питання щодо функціонування уніатської церкви не було предметом дослідження цих вчених.

На думку П. Кралюка, лише висвячення православної ієрархії 1620 р. започаткувало функціонування в Україні двох українських церков. Однак, уніатство виявилось в тогочасних умовах занадто вузькокорпоративним, що не відповідало інтересам політично активних прошарків українського суспільства¹⁵. Окремі аспекти участі української православної церкви в суспільно-політичному житті України в даний період відображені в працях Н. Шип, І. Ломачинської, Т. Євсєєвої¹⁶.

⁹ *Історія церкви та релігійної думки* / В. Ульяновський. – К.: Либідь, 1994. – Кн.1. – 251 с.; Кн.2. – 253 с.; *Історія церкви та релігійної думки* / О. Крижанівський, С. Плохій. – Кн.3. – 336 с.

¹⁰ *Харишин М.* Історія підпорядкування Української Православної Церкви Московському Патріархату. – К.: Вентурі, 1995. – 172 с.

¹¹ *Шевченко О.* Православна церква в суспільно-політичному житті Лівобережної України (друга половина XVII – перша чверть XVIII ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України, НАН України. – К., 1996. – 24 с.

¹² *Головата Н.* Землеволодіння та економічна діяльність православної церкви в другій половині XVI – першій половині XVII ст. на Правобережній Україні: Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.01 / Інститут історії України, НАН України. – К., 1997. – 24 с.

¹³ *Плохій С.* До історії формування політичного секуляризму на Україні // *Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації: Збірка наукових праць*. – К., 1991. – С.76-88; його ж. Священне право повстання: Берестейська унія і релігійна легітиматія Хмельниччини // *Держава, суспільство і Церква в Україні в XVII ст.* – Л., 1996. – С.4-37.

¹⁴ *Щербак В.* Козацтво і православ'я // *Київська старовина*. – 1993. – №5. – С.71-77.

¹⁵ *Кралюк П.* Духовні пошуки М.Смотрицького. – К.: Український центр духовної культури, 1997. – 192 с.

¹⁶ *Шип Н.* Православна церква у державотворчому процесі (від часів Київської Русі до утворення УНР). – К.: НАН України, Інститут історії України, 1997. – 18 с.; *Ломачинська І.* Просвітницька діяльність київських монастирів // *Київська старовина*. – 1997. – №6. – С.132-141; її ж. Православне чернецтво і козацтво в XVII-XVIII ст. // *Людина і світ*. – 1999. – №5. – С.20-24; *Євсєєва Т.* Церковна еліта та її роль у процесі формування політичної самосвідомості в Україні // *Український історичний журнал* (далі УІЖ). – 1999. – №2. – С.89-104.

Одним із пріоритетних напрямків дослідження в наш час стала проблема з'ясування передумов, причин та наслідків укладення унії в Бересті, що відповідали історичній дійсності. В наукових статтях Б. Гудзяк прослідковано процес відокремлення української православної церкви від Царгородського патріархату, який в другій половині XVI ст. перебував в стані глибокої кризи¹⁷. М. Дмитрієв дійшов до висновку, що унія була здійснена в руслі першої хвилі українського відродження другої половини XVI ст., а конфлікт між православною і католицькою унійними програмами став однією з причин міжконфесійного протистояння в XVII ст.¹⁸. Вчений чи не вперше зробив спробу на прикладі життя й діяльності І. Потія з'ясувати його національне самоусвідомлення¹⁹. Л. Тимошенко один з перших серед вітчизняних істориків здійснив ґрунтовний аналіз артикулів унії, наголошуючи на тому, що артикули відзначаються високим ступенем відданості православним догматично-канонічним та обрядово-звичаєвим традиціям²⁰.

В сучасній історіографії актуальним стало вивчення політико-культурологічних аспектів життя XVII ст. Для авторів даного напрямку (Я. Дашкевич, І. Паславський, І. Ісіченко) характерним є підкреслення геополітичного становища України, що стоїть на перехресті Сходу і Заходу, де завжди перетинались і нині перетинаються впливи двох світів. Цими взаємовпливами вчені й обумовлюють церковно-релігійну ситуацію в Україні наприкінці XVI – XVII ст.²¹. Привертають увагу останні дослідження колективу авторів, присвячених митрополиту української православної церкви Петру

¹⁷ Гудзяк Б. Історія відокремлення: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії // Ковчег: Збірник статей з церковної історії. – Л., 1993. – Ч.1. – С.1-22; його ж. Київська ієрархія, Берестейські синоди і укладення Берестейської унії // Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. – Л., 1995. – С.101-117; його ж. Царгородський патріархат в кінці XVI ст.: Криза і спроби реформ // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1998. – Вип.5. – С.189-204.

¹⁸ Дмитрієв М. О релігійно-культурних задачах Брестської унії 1596 г. // Славяне и их соседи. – М., 1991. – Вип. 3. – С.76-95; його ж. Конфликт двух программ церковной унии в начале 80-х гг. XVI в. // Другий Міжнародний Конгрес українців, Л., 22-28 серпня 1993 р. // Доповіді і повідомлення. Історія. – Л., 1994. – Ч.1. – С.58-62; його ж. Концепції унії в церковних і державних колах Речі Посполитої кінця XVI ст. // Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. – С.39-73.

¹⁹ Дмитрієв М. "Ваша" и "наша" Русь. Сторонники унии перед проблемой этноконфессионального самоопределения в конце XVI – начале XVII вв. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 5. – С.231-244.

²⁰ Тимошенко Л. Артикули Берестейської унії 1596 р. // УІЖ. – 1996. – №2. – С.15-34.

²¹ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом.(XVI-XVII ст.) // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Л., 1991. – Т.222 – С.28-44; його ж. Перегук віків: три погляди на минуле й сучасне України // Україна. Наука і культура. – К., 1993. – Вип.26/27. – С.44-78; Паславський І. Між Сходом і Заходом. Нариси з культурно-політичної історії української церкви. – Л.: Місіонер, 1994. – 143 с.; Ісіченко Ю. Берестейська унія і українська література XVII ст. // Берестейська унія і українська культура XVII ст. – Л., 1996. – С.35-62; його ж. Рим на бароковій мапі Європи (зі спостережень над ідеєю Риму в моделі світу книжників кола митрополита П.Могили) // Україна XVII ст. між Сходом і Заходом Європи. – С.471-480.

Могили. В цих працях дано високу оцінку діяльності владики в галузі національної розбудови та зміцнення православної церкви²².

Вагомий внесок в дослідження даної проблеми внесли вчені української діаспори. Умовно їх можна поділити на дві категорії. Першу складають представники православного віросповідання, що займалися дослідженням проблем українського православ'я, другу – історики уніатської орієнтації. В численних наукових працях такі православні історики як В. Липинський, О. Лотоцький, Д. Дорошенко, І. Власовський, І. Огієнко, Н. Полонська-Василенко, доводили, що церква може повноцінно функціонувати лише при наявності власної держави. Наголошуючи на самотності українського православ'я, вони давали негативну оцінку унії, яка розбила єдину до неї в православній вірі націю²³.

Уніатський напрям в українській історіографії був започаткований єпископом Ю.Пелешем. Він базується, як зазначають дослідники М. Чубатий, І. Мончак, А.Великий, на тезі, що унія з Римом є відродженням первісної форми християнської віри і відповідно Берестейський собор 1596 р. став урочистим відновленням і доповненням цієї давньої традиції²⁴. С. Сенік підкреслює усвідомлення уніатськими діячами своєї належності до руського народу. Однак, події національно-визвольного руху дослідниця розглядає через призму переслідувань та втрат, яких зазнала уніатська конфесія²⁵.

²² *Феномен П. Могили: Біографія, діяльність, позиція / під ред. Климова В., Колодного А., Жуковського А.* – К.: Дніпро, 1996. – 270 с.; *Петро Могила: богослов, церковний і культурний діяч / під ред. Колодного А., Климова В.* – К.: Дніпро, 1997. – 215 с.

²³ *Липинський В.* Релігія і церква в історії України. – Нью-Йорк: Булава, 1956. – 111 с. (передрук статей з “Америки” 1929 р.); *Лотоцький О.* Автокефалія у двох томах. – Варшава: Праці Українського наукового інституту, 1938. – Т.1. – 203 с.; Т.2. – 550 с.; *Дорошенко Д.* Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. – Берлін: Р.Б., 1940. – 69 с.; *Власовський І.* Канонічні й історичні підстави для автокефалії Української Православної Церкви. – Аугсбург: УАПЦ, 1948. – 23 с.; його ж. Нарис історії Української Православної Церкви у чотирьох томах. – Нью-Йорк: УПЦ в З.Д.А., 1955. – Т.1. – 294 с.; 1977. – Т.2. – 397 с.; *Огієнко І.* Українська церква за Хмельницького. 1647-1657 рр. – Вінніпег: Українське наукове Православне Богословське товариство, 1955. – 180 с.; його ж. Українська церква за час руїни (1657-1687). – Вінніпег: Українське наукове Православне Богословське товариство, 1956. – 564 с.; його ж. Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви у двох томах. – Вінніпег: Вид-во Консисторії УГП Церкви в Канаді, 1982. – 366 с.; *Полонська-Василенко Н.* Історичні підвалини УАПЦ. – Мюнхен: CICERO, 1964. – 125 с.

²⁴ *Чубатий М.* Історія християнства на Русі-Україні. – Нью-Йорк: вид-во Українського католицького університету, 1965. – 816 с.; *Мончак І.* Самоуправна Київська Церква. – Л.: Свічадо, 1994. – 173 с.; *Великий А.* З літопису християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану. 2-е вид. – Л., Рим: Місіонер, 1999. – Т.2. – 277 с.

²⁵ *Сенік С.* Українська церква в XVII ст. // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. – С.23-66; її ж. Духовний профіль св. Йосафата Кунцевича. – Л.: Свічадо, 1994. – 24 с.; її ж. Українська церква в добу Хмельницького. – Л.: Свічадо, 1994. – 22 с.; її ж. Два митрополити – Потій і Рутський // Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. – С.137-148; її ж. Передумови Берестейської унії // Основні документи Берестейської унії: Наукові зошити. – Л.: Свічадо, 1996. – С.3-44.

Отже, дослідниками протягом тривалого часу була проведена значна робота з вивчення проблем, пов'язаних із церковним життям в Україні наприкінці XVI–XVII ст. Однак, питання щодо місця та значення національно-конфесійних процесів у національно-визвольних змаганнях не було предметом спеціального наукового дослідження.

Джерельну базу дослідження становлять: різнопланові урядові документи Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Московії, Української гетьманської держави; постанови та рішення константинопольського патріарха і папи римського; розпорядження та листи українських митрополитів й вищих ієрархів; витяги з книг Головного трибунального суду та Гродських книг; позови до судів, заповіти маєтних людей, козацькі літописи, тощо. Умовно джерельну базу можна поділити на рукописні матеріали архівних зібрань та масив опублікованих документів й наративних пам'яток.

До першої групи належать насамперед документи Центрального державного історичного архіву України (ЦДІА України в м. Києві). Вони містять важливу інформацію про становище православної і уніатської церков в Речі Посполитій, ставлення до них польського уряду (ф.2227 “Колекція документів Волинського музею”), діяльність духовенства за часів гетьманування Б. Хмельницького, І.Виговського, І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича (ф.1407 “Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів”, ф.51 “Генеральна військова канцелярія”), внутрішнє життя церков, їх господарську діяльність, меценатство магнатів та шляхти (ф.220 “Київська археографічна комісія”), становище української православної церкви наприкінці XVI ст., боротьбу між уніатами та православними, шляхетські наїзди на церковні маєтності (ф.22 “Кременецький земський суд”, ф.53 “Перша малоросійська канцелярія”, ф.59 “Київська губерньська канцелярія”, ф.221 “Нова серія”, ф.223 “Серія Б”).

Важливе місце займають джерела Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського НАН України, що зберігаються у фондах “Колекція рукописів Київської духовної Академії” (ф.160), “Колекція рукописів Київського університету Св. Володимира” (ф.8), “Літературні матеріали” (ф.1), “Титов Федір Іванович” (ф.175). Серед них знаходяться документи про впливових церковних діячів Й. В. Рутського та Й.Нелюбовича-Тукальського, а також рукописні праці Ф. І. Титова, що базуються на авторських дослідженнях архівних документів з точки зору традиційної російської історіографії XIX – початку XX ст., підбірки документів, здійснені вченим з його власними коментарями і зауваженнями. Велике значення мають матеріали “Колекції Львівської греко-католицької митрополичої консисторії” (ф.18), що містять важливі дані про становлення уніатської митрополії.

До другої групи джерел відноситься в першу чергу солідний масив документів, підготовлених та опублікованих різними археографічними комісіями в серійних

археографічних виданнях другої половини XIX – початку XX ст.²⁶ Тоді ж було вперше опубліковано козацькі літописи, що містили чимало інформації про стан української православної церкви після укладення Берестейської унії та протистояння між православними і уніатами²⁷. В наш час з'явилося ряд збірок документів, присвячених укладенню Берестейської унії²⁸. Публікація універсалів Б. Хмельницького дає можливість охарактеризувати місце українських церков в Українській державі²⁹. Важливим для дослідження заявленої проблематики став збірник “Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст.”, в якому зібрано документи по історії уніатської церкви з моменту її виникнення і до 1636 р. включно на Київщині та до 1648 р. на Волині³⁰.

Цінним виданням є багатотомне зібрання пам'яток суспільно-політичної думки в Україні, де вміщено ряд полемічних творів православних авторів першої половини XVII ст., зразки наказів, інструкцій Б. Хмельницького, міждержавні угоди українських гетьманів з Річчю Посполитою, Московією, Туреччиною³¹. Представляють інтерес документи, розшукані сучасними вченими та опубліковані в періодичних виданнях. Зокрема, це публікації Ю. Мицика і Л. Тимошенка³².

²⁶ *Архив Юго-Западной России, изданный временной комиссией для разбора древних актов.* – К.: Типогр. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. – Т.4. – Ч.3. – 946 с.; 1872. – Т.5. – Ч.1. – 488 с.; 1883. – Т.6. – Ч.1. – 938 с.; 1887. – Т.7. – Ч.1. – 430 с.; 1914. – Т.8. – Ч.1. – 798 с.; *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией.* – СПб.: Типогр. Э. Праца, 1863. – Т.1. – 301с.; 1865. – Т.2. – 287 с.; 1861. – Т.3. – 604 с.; *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией.* – СПб.: Типогр. Э. Праца, 1851. – Т.4. – 529 с.; 1853. – Т.5. – 288 с.; *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа.* – Вильно: Типогр. „Русский почин“, 1867. – Т.4. – 364 с.; *Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов.* – СПб., 1897. – Т.1. – 502 с.

²⁷ *Летопись событий в Юго-Западной России в XVIIв.* Составил Самуил Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского. – К.: Временная комиссия для разбора древних актов, 1851. – Т.2. – 612 с.; *Летопись Григория Грабянки.* – К.: Временная комиссия для разбора древних актов, 1854. – 374 с.; *Летопись Самовидца.* – К.: Временная комиссия для разбора древних актов, 1878. – 468 с.

²⁸ *Основні документи Берестейської унії:* Наукові зошити. – Л.: Свічало, 1996. – 89 с.; *Берестейська унія 1596-1996:* Документи Центрального державного архіву України. – Л.: Центральний державний історичний архів України у Львові, 1997. – 15 с.; *Унія в документах.* – Минск: Лучи Софии, 1997. – 520 с.

²⁹ *Документи Б.Хмельницького 1648-1657 / упор. Крип'якевич І., Бутич І.* – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 739 с.; *Універсали Б.Хмельницького / упор. І.Крип'якевич, І.Бутич.* – К.: Альбертпів, 1998. – 383 с.

³⁰ *Документи до історії унії на Волині та Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / упор. М. Довбищенко // Пам'ятки: археографічний щорічник.* – К.: Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2001. – Т.3. – В.1. – 464 с.

³¹ *Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах.* – К.: Дніпро, 2001. – Т.2. – Кн.2. – 536 с.; Т.3. – Кн.1. – 504 с.

³² *Мицик Ю.* Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник – К. 1992. – Вип. 1. – Т.4. – С.72-93; його ж. Буремний 1648 р. (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військово мистецтво. – К.: Генеза, 1998. – С.277-318; його ж. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. // УДЖ. – 2001. – №1. – С.134-147; *Тимошенко Л.* Невідомий життєпис Іпатия Поля (фрагмент “Генеалогії митрополитів київських” з віленського монастиря Св. Тройці) // УІЖ. – 2000. – №6. – С.102-113.

В цілому, автором використано більшість архівних та опублікованих джерел, що розкривають підняті у дисертації проблеми.

Таким чином, дослідження ґрунтується на достатньому комплексі джерел, аналіз яких дає можливість достовірного і неупередженого розкриття теми. Перспективним напрямком подальшого дослідження може стати вивчення особливостей функціонування уніатської церкви в Україні XVII ст., різнопланова діяльність її духовенства по розбудові своєї митрополії, а також дослідження місця інших конфесій в суспільно-політичному і духовному житті українського народу.

У другому розділі **“Поділ Київської митрополії на православну і уніатську та його вплив на українське суспільство наприкінці XVI ст.”** аналізуються причини, передумови та наслідки виникнення нової суспільно-релігійної ситуації в Україні наприкінці XVI ст.

В другій половині XVI ст. українська православна церква перебувала в кризовому стані і потребувала негайного реформування. На початку 90-х років православні ієрархи прийшли до усвідомлення цієї проблеми і почали займатись не лише власним добробутом, а й зробили спроби реформувати митрополію за зразком західних перебудов католицької церкви. Протягом 1590-1595 рр. в Україні збирались щорічні собори, на яких було вжито ряд заходів, спрямованих на відновлення функціонування церковної організації, оновлення всіх галузей духовного життя, а відтак відродження Київської митрополії. Укладення Берестейської унії було логічним продовженням реформаторської діяльності вищого православного кліру.

Берестейська унія була спрямована на налагодження відносин між населенням православного та католицького віросповідань, що проживало в одній державі, і відповідно коригувала релігійну ментальність українців, що опинилися в нових історичних умовах. Однак, вона порушила компактність української культурної єдності та зумовила тяжку ідеологічну кризу українського суспільства, розділеного між двома не просто ворожими, а на той час войовничо непримиренними формами християнства, що стало причиною тривалого релігійного протистояння в середовищі українського народу.

З іншого боку, запровадження унії зумовило в першій половині XVII ст. небувале піднесення національної свідомості українців і православної, і уніатської конфесій. Широкі верстви населення залучались до активної участі в суспільно-політичному та громадському житті. Визначаючи своє віросповідання, кожен громадянин доводив свою належність до українського народу, що обумовлювало активізацію процесу національного самоусвідомлення. В умовах протистояння з уніатською церквою підноситься сила і авторитет української православної церкви, яка, незважаючи на станові розбіжності, стає центром об'єднання українців. Водночас, греко-католицька церква, згуртувавши прогресивні кола суспільства, щоденно самостверджувалась як українська. Таким чином, обидві церкви були національними по своїй суті і сприяли формуванню національного менталітету.

У третьому розділі роботи “Ідеологічна боротьба в національно-релігійному русі наприкінці XVI – в першій половині XVII ст.” здійснено дослідження тих змін, що сталися в ідеології українського суспільства після Берестейської унії.

В цей час у суспільно-релігійній ментальності українців відбувались два паралельні процеси: остаточне оформлення автокефальних засад українського православ'я та формування ідеологічної доктрини українського уніатства, які однаково ґрунтувались на національній основі.

Зусиллями провідних діячів церкви Х. Філалетом, М. Смотрицьким, З.Копистенським, Й. Борецьким було обґрунтовано право української православної церкви на незалежне існування. Це було здійснено на документальному рівні, виходячи із постанов, грамот, рішень вищих урядових органів держави, ґрунтуючись на богословсько-публіцистичних творах минулого і, що найголовніше, на народній традиції, яка увібрала в себе народне уявлення про незалежне буття нації та одного із найголовніших її атрибутів – церкви. В досліджуваний період у суспільній свідомості відбувалось ототожнення понять боротьби за українську православну церкву і боротьби українців за національні права на теренах багатонаціональної Речі Посполитої.

Православна церква в Україні мала ряд особливостей, що виокремлювали її серед інших і визначали як українську. Зокрема, це демократизм, що проявлявся, насамперед, в принципі соборноправності, національно забарвлена обрядовість, система свят, обрядів, проповідей, молитв, широке використання української мови, що в сукупності становили таку ознаку як народність, відкритість, побутовість, християнськість, що відображалось у прагненні відстояти традиційний для Київської митрополії канонічний устрій, який базувався на незалежності від світської влади. Обґрунтування та доведення цих особливостей православними полемістами було одним із шляхів утвердження на теоретичному рівні права на автокефалію української православної церкви. Доводячи суспільству, що православна церква теж має свої особливості, які визначають її в християнському світі, полемісти підносили її на рівень самостійної одиниці суспільно-політичного та релігійно-культурного життя Речі Посполитої. Фактично, за часів митрополита П. Могили церковна організація досягла необхідного рівня незалежного існування і стала значним чинником не тільки в рамках тодішньої державної формації, а й висунулась на чільне місце серед всього православного світу.

Уніатська церква теж стала виразником інтересів частини українців. Уніати усвідомлювали свою належність до українського народу і намагались будь-якою ціною довести це. Більше того, і православні полемісти, і офіційна влада, і польське суспільство, і папський престол розглядали уніатів як частину Русі. Їх полемічні твори, збереження візантійсько-слов'янської обрядової традиції, санкціонування церковнослов'янської мови як літературної, дії щодо розвитку живої української мови, активна освітня діяльність, намагання протидіяти переходам українців у католицизм підтверджували ідентичність з українським народом. Така діяльність

уніатського духовенства, хоч і розколювала суспільство, сприяла подальшому формуванню національного самоусвідомлення частини українців.

У четвертому розділі дисертації “Роль православної та уніатської церков в суспільно-політичних процесах національного спрямування наприкінці XVI – в першій половині XVII ст.” зосереджено увагу на дослідженні безпосереднього впливу духовенства на національно-визвольні змагання цього періоду.

Протягом першої половини XVII ст. православна церква безпосередньо впливала на успішність дій козацтва, спрямованих на послаблення в Україні влади Речі Посполитої й піднесення національної самосвідомості українців. Вирішальну роль в національно-релігійному житті України відігравали три чинники: православна ієрархія, уніатські владики та українське козацтво. Визначальним у відносинах цих трьох факторів стало те, що православні зуміли використати силу козаків для покращення матеріального становища своєї митрополії та, спрямувавши її проти свого суперника, протистояти зміцненню позицій уніатської церкви. Це перешкодило поширенню уніатства в тих регіонах, де козаки контролювали ситуацію. Таким чином, якщо на Холмщині, Волині, Поліссі та частково в Східній Галичині уніати мали відчутні успіхи, то в Наддніпрянській Україні уніатські осередки фактично були приречені ще до початку Національно-визвольної революції. Зокрема, в Києві після 1636 р. не було жодної уніатської парафії.

Незважаючи на поодинокі випадки лояльного ставлення козацтва до уніатської церкви, остання не зуміла заручитись підтримкою козаків і якимось чином коригувати їх діяльність. Розглядаючи козацтво лише як деструктивний елемент у суспільно-політичних процесах України, уніатські ієрархи не допускали втручання останнього в життя церкви. З іншого боку, творячи свою церкву незалежно від константинопольського й московського патріархів і в значній мірі автономною в межах католицької церкви, уніати прагнули унезалежитись від світського загалу. Це викликало різкий протест, а відтак і несприйняття їх магнатами, частиною шляхти, міщанства й особливо козацтвом, що в першій половині XVII ст. намагалось контролювати всі суспільно-політичні процеси в країні.

Після 1632 р. відбулись якісні зміни у ставленні православних ієрархів до козацьких виступів. Отримавши офіційний статус на теренах Речі Посполитої, зреформована митрополитом П. Могилою православна церква піднялась на якісно новий рівень розвитку, і її ієрархія визначила нові шляхи боротьби за утвердження своєї церкви. Козацтво ж зберігало вірність принципу, виробленому ще на початку століття та остаточно утвердженому при Сагайдачному, що передбачав безкомпромісну боротьбу проти уніатської церкви. Більшість з них не розуміли, що це гасло вже вичерпало себе і головним в 30-ті роки стало не протистояння між представниками двох церков, а досягнення взаємопорозуміння між ними.

В національно-релігійних відносинах періоду після Берестейської унії до початку Національно-визвольної війни умовно можна виділити два етапи: перший – 1596–1619 рр.; другий – 1620–1647 рр.

Визначальним змістом першого етапу була запекла боротьба між представниками православної та уніатської церков за першість їхньої митрополії. Кожен з опонентів вважав, що лише його церква має виняткове право на існування і лише вона повинна представляти український народ на політичних теренах Речі Посполитої. Відтак, перші поунійні десятиліття ознаменувались в Україні рішучим протистоянням між православними та уніатами як на загальнодержавному сеймі, так і на місцевих сеймиках української знаті та в повсякденному житті українського суспільства.

Вагомою частиною національно-релігійного руху та одним із найголовніших аспектів взаємовідносин між супротивниками наприкінці XVI – в перші десятиліття XVII ст. була боротьба за право посідання єпископських кафедр, що визначало належність єпископії до тієї чи іншої церкви, а також за право володіння храмами, монастирями та церковними маєтностями, результатом чого було зміцнення матеріального становища духовної інституції. Уніатська ієрархія спрямовувала всі зусилля на те, щоб витіснити православних з єпископських кафедр, підпорядкувати собі якнайбільше парафій та церковного майна. В цьому уніати досягли певних успіхів, зокрема, вже після 1610 р. всі єпископії за винятком Львівської підпорядковувались уніатській церкві. Одним із чинників, що сприяв дестабілізації суспільно-політичного життя в Україні, була двозначна політика польського уряду, який загравав з обома українськими церквами, зміцнюючи свої позиції та розширюючи прерогативи католицької церкви.

Другий період характеризується якісними змінами в провідних векторах національно-конфесійних відносин. Висвячення митрополита та єпископів в 1620 р. давало православній церкві законну ієрархію, в результаті чого вона мала всі підстави функціонувати як повноправний суб'єкт церковно-релігійного життя та офіційно представляти своїх прихожан перед державою. За таких умов уніатська церква мусила відмовитись від своєї попередньої програми дій. Ієрархи обох конфесій усвідомлювали, що існування двох церков, кожна з яких вважала себе українською і боролась за право репрезентувати руський народ, поглиблювало внутрішню кризу суспільства, підривало сили нації і давало можливість втручатись в суспільно-політичне життя краю іноземним владним структурам. Відтак, починаючи з кінця 1623 р. – протягом 30-х років для вищого кліру і уніатської, і православної церков визначальним стає прагнення знайти шляхи взаємопорозуміння та налагодження діалогу для вироблення засад мирного співіснування. Однак, ці спроби були безрезультатними, що спричинило постійне напруження в суспільстві, і не змогли відвернути Національно-визвольну революцію.

20-ті роки XVII ст. ознаменувались загостренням протистояння між представниками православної та уніатської церков на місцевому рівні. Якщо раніше

відбувалась боротьба переважно за право володіння тим чи іншим церковним об'єктом, то тепер фактично всі маєності були вже розділені і протистояння виливалось у взаємні погроми, наїзди та судові позови. Церковні реформи Владислава IV 1632-1638 рр. мали велике значення для православної церкви, оскільки повернули їй офіційний статус у державній структурі Речі Посполитої. Однак, вони також не усунули поглиблення конфліктів між православними і уніатами.

П'ятий розділ дисертації “Національні позиції православної та уніатської церков в Українській гетьманській державі” присвячений з'ясуванню місця українських церков у гетьманській державі Б. Хмельницького та його наступників.

В ході Національно-визвольної війни та процесі творення держави православ'я стало державною релігією, а православна церква набула статусу національної. Вирішальним чинником у стосунках православного духовенства й державної влади стало те, що православна церква стала репрезентантом не лише українського народу, а й незалежної держави, в межах якої живе цей народ. В цей час внаслідок свідомої підтримки гетьманом відбувається відчутне посилення позицій цієї духовної інституції в суспільстві. Державі була необхідна єдина ідеологія, і саме ідея захисту своєї віри консолідувала суспільство і обґрунтовувала необхідність створення власної держави, яка б захищала українську православну церкву від нападів католиків й уніатів.

Виходячи з цього, уніатська церква виключалась із структури новоствореної держави. Як і більшість освічених людей свого часу, Б. Хмельницький усвідомлював, що існує єдиний бог і що українець, ставши уніатом, не переставав бути українцем. Однак, керуючись державними інтересами, він взяв курс на ліквідацію уніатської церкви, оскільки існування двох церков у середньовічній державі загрожувало внутрішній стабільності суспільства. За таких умов уніатське духовенство мусило самоусунулось від національно-політичного життя в Україні і почало шукати шляхів зближення з польським урядом. Для вірних уніатської церкви в часи Національно-визвольної війни були характерними часті переходи з унії в православ'я і навпаки. Очевидно, коли виникала загроза з боку козаків, вони переходили в православ'я, а коли козацьке військо відходило – повертались в уніатство. Однак, селяни, що належали уніатському духовенству і, напевне, теж були уніатами, також оголошували себе козаками і брали участь у військових діях.

Протягом другої половини XVII ст. активізувалась участь українських церковних діячів у національно-політичних процесах, посилювся їх вплив на формування політичних пріоритетів окремих гетьманів України. Про це свідчать факти постійного співробітництва таких визначних державних та православних церковних діячів як І.Виговський і Д. Балабан, П. Дорошенко і Й. Нелюбович-Тукальський, Д.Многogrішний і Л. Баранович. Вищі ієрархи церкви нарівні з гетьманами впливали на визначення політичного курсу держави. В своїй діяльності вони керувались прагненням відстояти українську державу як вирішального чинника існування

української православної церкви. Однак, при цьому діяли неорганізовано, без єдиної політичної програми дій, а відповідно і малоефективно.

В існуванні уніатської конфесії на Правобережній Україні в другій половині XVII ст. можна виділити два періоди. Продовжуючи курс Б. Хмельницького, українські політичні діячі вимагали ліквідації уніатської митрополії. В результаті уніатська церква перебувала в стані повного занепаду. За нових обставин, спричинених переходом Лівобережної України до складу Російської держави після Андрусівського перемир'я 1667 р., відбулись кардинальні зміни в основних векторах політики Речі Посполитої. Прагнучи зміцнити свої позиції на Правобережній Україні, польський уряд взяв курс на широкомасштабну підтримку уніатів, всіляко сприяючи поширенню уніатства на підпорядкованій йому території. Не добившись позитивного ставлення до своєї церкви з боку гетьманської держави, правобережне уніатське духовенство пішло на відверте співробітництво з владними структурами Речі Посполитої. Заручившись їх підтримкою, уніатські ієрархи разом з тим спрямували діяльність на активне відстоювання національних українських ознак своєї церкви, що забезпечило їм популярність серед місцевого населення, яке зневірилось в політичних ідеалах козацтва. Це обумовило, з одного боку, значне посилення позицій уніатської митрополії, а з іншого – стало однією з причин поразки національно-визвольного руху на Правобережній Україні при одночасному збереженні українськості значною частиною правобережного населення.

У **висновках** сформульовані основні результати дослідження, які виносяться на захист:

- у вітчизняній історіографії питання про роль українських церков у національно-визвольних процесах в Україні наприкінці XVI–в першій половині 80-х років XVII ст. не було предметом спеціального наукового дослідження. Джерельна база з цієї проблеми є достовірною і достатньою для створення комплексного дослідження теми;

- Берестейська унія стала логічним продовженням соборної діяльності православних ієрархів, що протягом 1590-1595 рр. намагались реформувати митрополію за зразком католицької церкви, щоб вивести свою конфесію із кризового стану. Укладення унії зумовило виникнення нової церковно-релігійної ситуації в Україні, в результаті чого національно-релігійний рух став однією із визначальних складових суспільно-політичного життя нації протягом XVII ст. Запровадження унії обумовило небувалу активізацію процесу національного самоусвідомлення українців;

- в першій половині XVII ст. були сформульовані основні засади обґрунтування автокефалії української православної церкви, що ґрунтувались на національних особливостях українського православ'я та народній традиції, яка увібрала в себе народне уявлення про незалежне буття нації та одного із найголовніших її атрибутів – церкви. Водночас відбувалось становлення української уніатської церкви та оформлення її ідеологічної концепції, що базувалась на усвідомленні національної ідентичності з українським народом. Уніатське духовенство чітко визначало свою національну приналежність і своєю діяльністю стверджувало це;

- українська православна церква протягом першої половини XVII ст. успішно спрямовувала діяльність козацтва на послаблення в Україні влади Речі Посполитої й піднесення національної свідомості українців. Православне духовенство зуміло залучити козаків на свій бік і використовувати їх силу й авторитет в протистоянні з уніатами. Уніатські ієрархи на початку XVII ст. недооцінили появу на суспільно-політичній арені козацтва, в результаті чого не змогли спрямувати дії останнього в необхідне для уніатської церкви русло;

- протягом 1596-1619 рр. чітко прослідковується наростання конфронтації між православними та уніатами. Протистояння між ними на сеймах за права і привілеї церков, боротьба за право заміщення вакантних єпископських посад, за храми, монастирі й маєтності, що було визначальним в цей час у міжконфесійних відносинах, стало вагомим чинником національно-релігійного руху в Україні. Висвячення православної ієрархії 1620 р. ознаменувало якісно новий етап у розвитку національно-релігійних відносин в Україні, що характеризувався невдалим спробами вищого кліру обох церков досягти взаємопорозуміння та загостренням протистояння в єпархіях;

- в Українській гетьманській державі, що утворилась на початку Національно-визвольної війни, українська православна церква перетворилась на офіційну. Значно посилились її позиції в суспільстві, що було наслідком свідомої підтримки гетьманського уряду. Боротьба уряду Б. Хмельницького та його наступників у другій половині XVII ст. проти уніатської церкви була боротьбою за єдність Української держави, оскільки молодій державі була необхідна єдина об'єднуюча всі верстви населення ідеологія, яку успішно забезпечувало православ'я. Водночас, таку позицію гетьманського уряду досить часто ініціював і постійно підтримував московський патріарх, що виступав категорично проти існування уніатської конфесії на теренах України. В результаті цих факторів українська уніатська церква не отримала місця в структурі Української гетьманської держави, а відтак, взяла курс на зближення з польським урядом, що стало однією з причин її внутрішньої політичної нестабільності та територіальної розірваності;

- в другій половині XVII ст. діяльність провідних кіл православного духовенства була спрямована на відстоювання української державності. Православні ієрархи усвідомлювали важливість збереження Української держави як вирішального чинника існування національної православної церкви, однак єдиної політичної програми дій так і не змогли виробити. Відсутність єдності серед православних ієрархів у ставленні до проблеми автокефалії православної церкви багато в чому зумовило втрату нею конфесійної незалежності й тяжко позначилось на становищі Української держави. Несприйняття козацькою старшиною Правобережної України уніатської церкви змусило останню шукати підтримку серед правлячих кіл Речі Посполитої і тієї частини місцевого населення, яке було розчароване консервативною політикою правобережних гетьманів. Це стало визначальним чинником у послабленні позицій православної церкви, відповідно посиленні уніатської конфесії національного

спрямування, невдачі українського визвольного руху та збереженні значною частиною населення Правобережжя своєї націоїдентичності.

Список опублікованих праць за темою дослідження

1. Візер С., Борисенко В. Відносини Київського магістрату з місцевим духовенством у XVII ст. // Пам'ять століть. – 1999. – №2. – С.42-49. (особистий внесок – збір і систематизація фактичного матеріалу та написання частини тексту).
2. Візер С. Позиція православних ієрархів у політичному житті України 1657-1685 рр. // Наукові записки. Історичні науки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – К., 2000. – Вип.36. – С.60-68.
3. Візер С. Спроба реформування православної церкви в другій половині XVI ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2000. – №1. – С.131-136.
4. Візер С. Православна церква в планах і діяльності Б. Хмельницького // Вісник Київського інституту “Слов’янський університет”. – 2000. – №7. – С.20-24.
5. Візер С. Православна церква і національно-визвольний рух в Україні у 30-ті роки XVII ст. // Наукові записки. Історичні науки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – К., Переяслав-Хмельницький, 2002. – Вип.47. – С.47-52.
6. Візер С. Монастирі в Україні першої половини XVII ст.: міжконфесійне протистояння // Пам'ять століть. – 2004. – №2. – С.69-78.
7. Візер С. Проблема національної ідентичності українського народу в ідеології уніатів (перша половина XVII ст.) // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія. – Вип.3. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Теоретична спадщина М.Міхновського і Д. Донцова в контексті українського державотворення”, 19-21 вересня 2003 р. – Мелітополь, 2004. – С.28-37.

Анотація

Візер С.О. Роль православної та уніатської церков у національно-визвольному русі в Україні у 1596 – 1686 рр. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2004.

Дисертація присвячена дослідженню місця та ролі православного й уніатського духовенства України в національно-визвольних процесах 1596-1686 рр. В дослідженні аналізується національно-конфесійна ситуація в Україні після укладення Берестейської унії 1596 р., висвітлюються особливості православної ментальності першої половини XVII ст., котрі проявлялись в остаточному завершенні оформлення автокефальності православної церкви. Розглядається процес становлення уніатської церкви та формування її ідеологічної доктрини, яка ґрунтувалась на усвідомленні

національної ідентичності з українським народом. З'ясовується рівень та характер впливу православного та уніатського кліру на діяльність українського козацтва в першій половині XVII ст. Визначається ступінь взаємостосунків між церковними ієрархами та гетьманськими органами влади, акцентується увага на ролі уніатської конфесії в національно-визвольному русі на Правобережній Україні другої половини XVII ст.

Ключові слова: Берестейська унія, українська православна церква, українська уніатська церква, національно-визвольний рух, Українська гетьманська держава.

Аннотация

Визер С.А. Роль православной и униатской церковей у национально-освободительном движении в Украине у 1596 – 1686 гг. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – История Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2004.

Диссертация посвящена исследованию места православного и униатского духовенства у национально-освободительных процессах в Украине 1596-1686 гг. В исследовании анализируются причины и последствия провозглашения Брестской унии 1596 г. В результате ее реализации в Украине сложилась новая национально-церковная ситуация, что существенно повлияло на развитие национально-освободительного движения. Уния обусловила тяжелый идеологический кризис украинского общества, разделенного между двумя противоборствующими формами христианской церкви. В тоже время введению унии сопутствовал небывалый всплеск активизации национального самосознания как православных, так и униатов.

В первой половине XVII ст. между представителями православной и униатской церковей происходило жестокое идеологическое противостояние за право представлять украинцев на политической арене Речи Посполитой. Идеологами православной конфессии были сформулированы и теоретически обоснованы основные положения автокефалии их церкви. В тоже время происходило становление униатской церкви и оформление ее идеологической концепции, основанной на идеи идентичности с украинским народом. Униатское духовенство рассматривало себя неотделимой частью украинского общества, способной представлять его интересы, и своей практической деятельностью стремилось утвердить это положение.

В первой половине XVII ст. православная церковь оказывала существенное влияние на деятельность украинского козацтва, которая была направлена на подрыв власти Речи Посполитой в Украине, а также на подъем национального самосознания. Православное духовенство сумело привлечь на свою сторону козаков и использовать их силу и авторитет в противостоянии с униатами. Униатские иерархи не сумели оценить появление на общественно-политической арене козацтва, в результате чего не смогли влиять на его действия. На протяжении 1596-1619 гг. четко прослеживается возрастание конфронтации между православными и униатами. Главными точками соприкосновения были: борьба в польском сейме за церковные права и привилегии, за

свободные епископские должности, за материальное благосостояние митрополий. Освящение православной иерархии 1620 г. ознаменовало качественно новый этап в национально-религиозной жизни страны, который характеризовался неудачными попытками иерархов обеих церквей достичь примирения двух конфессий в Украине и еще большим обострением противостояния в епархиях.

В Украинском государстве, созданном в результате Национально-освободительной революции, православная церковь стала официальной. Значительно усилились ее позиции в обществе, что было следствием целеустремленной поддержки со стороны гетманского правительства. Молодому государству была необходима единая идеология, которая бы объединяла разные слои общества. Поэтому униатская церковь не получила места в государственной структуре новой Украины. Выходя из политических соображений гетманское правительство взяло курс на ликвидацию униатства на подведомственных ему территориях. Такая политическая линия оставалась актуальной и при следующих гетманах, также исключавших униатскую конфессию из общественно-политической жизни Гетманщины. Вследствие поддержки польскими властями после Андрусовского договора 1667 г. позиции униатской митрополии на Правобережной Украине существенно усилились, что стало одной из причин неудачи национально-освободительного движения.

Ключевые слова: Брестская уния, украинская православная церковь, украинская униатская церковь, национально-освободительное движение, Украинское гетманское государство.

Annotation

Vizer S.O. The Role of Orthodox and Uniate Churches in the National-Liberation Movement of Ukraine in 1596 – 1686. – Manuscript.

The thesis for the scientific degree of a Candidate of Historical Sciences. Speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – National M. Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2004.

The thesis is devoted to the investigation of role of Orthodox and Uniate clergy in the national-liberation process in 1596-1686. There is an analysis of a new national-confessional situation in Ukraine that was formed after signing the Union in 1596, an interpretation of specialities of orthodox mentality in the first half of XVII century, that became apparent in the final stage of forming the independency of Orthodox Church. The process of formation of the Uniate Church and its ideological doctrine that was based on realizing the national identity with Ukrainian people are considered. The level and character of orthodox and uniate clergy's influence on the activity of Ukrainian Cossacks in the first half of XVII century are ascertained. The level of relationship between the church hierarchs and Hetman's authorities are defined and the attention to the importance of Uniate confession for the spreading of national-liberation movement in the Right-bank of Ukraine in the second half of XVII century is drawn.

Key words: the Union, Ukrainian Orthodox Church, Ukrainian Uniate Church, national-liberation movement, Ukrainian Hetman State.

**Підписано до друку 27.08.2004. 60х90/16. Папір офсетн.
Гарнітура "Тайме".**

Ум. Друк. Арк. 0,9. Наклад 100 прим. Зам. 103

Видавництво "ПП Серга"

Свідоцтво № 000592 від 10.12.98 р.

04205, Київ – 205, пр-т Оболонський, 28, "В", тел. 468-74-91

Chan